

A konstruktív és a destruktív társadalmi kapcsolatok szociálpszichológiája

Csepeli György*

Abstract   **The social psychology of constructive and destructive social relations.** The paper compares the constructive and destructive social relations with a special emphasize on the human condition engendered by the experience of time. Constructive relations are seen as a force of Good while destructive relations tend to be considered as a force of Evil. Competition, however, is a form of social relations that cannot be categorized easily into neither of the class of constructive or destructive relations. Construction and destruction characterize equally this sort of relations with a huge potential of conflict leading to crisis. Being in crisis social relations enter into chaos.

Keywords   competition • cooperation • trust • order • chaos

Az idő szerepe a társadalmi kapcsolatokban

Az emberek egymásközi kapcsolatait az idő múlása teszi különlegessé, mely tudtukkal viszi őket a semmibe. Az első, s az egyik a legnagyobb nyugati gondolkodó, Anaximandrosz nem tévedett, amikor azt mondta, hogy „amikből keletkeznek a dolgok, azokba történik pusztulásuk is „szükségszerűen, mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak jögtalankodásaikért az idő elrendelése szerint.” (Kirk, Raven, Schofield, 2002, 183.)

Egyedül az emberi lények képesek felfogni az időt, mivel rajtuk kívül nincs létező, mely tudatában lenne saját elmúlásának. Következésképpen biztonságosan feltételezhetjük, hogy a túlélés érdekében az emberek késztetést éreznek arra, hogy a szükségszerűen bekövetkező pusztulással szemben olyan társadalmi kapcsolati minták és módok révén védekezzenek, amelyek eredményeként a konstruktivitásnak kedvező feltételek között élhetnek.

Mit jelent a konstrukció a társadalmi kapcsolatokban? A konstrukció révén az emberi lények képesek lesznek arra, hogy egy olyan környezetet hozzanak létre, amely segíti őket a túlélésben és abban, hogy a természet erői fölött uralkodjanak, melyek készek arra, elpusztítsák őket. A konstrukció azonban nem tekinthető magától értetődőnek. A jövőben nincs semmi magától értetődőség. A konstrukció mindig függvénye annak, hogy a társadalmi kapcsolatok résztvevői akarnak-e egyesülni és

---

* Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar
E-mail: csepeli.gyorgy@gmail.com

szándékukban áll-e erőforrásaikat egyesíteni annak érdekében, hogy hidat építsenek a jelen és a jövő közé.

A konstrukció következőképpen a jelen viszontagságaiból visz a jövőbe.

A társadalmi kapcsolatok szintjei

A modern társadalmak két szinten szerveződnek. A társadalmi szerveződés első szintje olyan találkozások tere, melyben a személyek mint halandó lények, az idő elmúlásának tudatában vannak jelen. A társadalmi szerveződés második szintje jóval ellenállóbb az idő múlásával szemben, mivel létük a korábban élt nemzedékek műve, telis-tele szimbolikus tartalommal.

Bármikor is kezdünk hozzá a jelenkori társadalmi kapcsolatok vizsgálatához, a működés színterére vonatkozó kérdést kell elsőként megválaszolnunk. A személyközi és a csoportközi kapcsolatok természetesen a mindennapi életben rendszerint egymásba szövődnek, de az elemzés során sosem feledhetjük el, hogy különbséget tegyünk a kapcsolatok egyéni és kollektív szintjei között. Ennek a kurzusnak a középponti témája az, hogy a társadalmi szerveződés kollektív termékei hogyan alakítják a konstrukció és a destruktio mintáit az emberek társadalmában. Az egyének fontosak, de minden egyén léte a kulturális eszközök által létrehozott társadalmi valóságban gyökerezik.

Mi a tét?

A források elosztása a kapcsolat részvevői között erősen befolyásolja a társadalmi kapcsolat során végbemenő interakciókat. A hatékony társadalmi kapcsolatok meghatározói sorában említhetjük a gazdasági forrásokat, a szexuális kapcsolatokat, az információkat, a tekintélyi viszonyokat.

A társadalmi kapcsolatok konstruktív folyamatai az együttműködésből fakadnak, ami megelőzi a veszteség által okozott megfosztottság élményt. A konstruktív kapcsolatban mindegyik fél nyer. Sőt ennél többről is szó van, mivel a korábbi tapasztalatok alapján olyan jövőre vonatkozó elvárások jelennek meg, amelyek kijelölik a további kölcsönös előnyszerzéshez vezető utat.

Az anyagi és a szimbolikus erőforrások egyaránt fontosak. A konstruktív társadalmi kapcsolatoknak egyaránt része az anyagiakkal való elégedettség és a szimbolikus javak révén élvezett jólét.

Értékek

Az emberek veleszületett hajlama, hogy pozitívan reagáljanak mindenre a világban, amit jólétük szempontjából előnyösnek észlelnek, s negatívan reagáljanak mindenre, amit biztonságuk szempontjából ártalmasnak vélnek. A konstruktív társadalmi kapcsolatok elsődleges szerepe abban van, hogy olyan környezetet biztosítsanak, amely elősegíti az elégedettséget és segít az elégedetlenség és a szenvedés elhárításában.

Az emberek azonban egyénileg képtelenek arra, hogy olyan értékelő mintákat hozzanak létre, amelyek eligazítják őket abba, hogy mi előnyös és mi ártalmas számukra. Nincs semmi veleszületett minta az emberekben, mely eligazítaná őket annak a problémának a megoldásában, hogy mi a jó és mi a rossz számukra.

A kultúra az a kollektív megismerési tér, melyet az egy-egy társadalomban egymást követő nemzedékek által elsődlegesen fontosnak tartott értékekből, normákból, intézményekből és gondolkodási módokból származó jelentések hoztak létre (Bozeman, 1975, 1). A fizikai lét eszközei a metafizikai lét eszközeikén működő értékek révén elsődleges fontosságúvá válnak.

Sok kultúra van a világban. Mindegyik kultúra mintákat és intézményeket teremt, melyek az embereket eligazítják abban, hogy egy adott kulturális csoportban mi a helyes. A jövőben megválaszolendő kérdés, hogy az egyetemes világkultúra lehetőségére vonatkozó érvelés helytálló-e vagy sem. Domináns kultúrák ugyanakkor vannak. Huntingtonnak igaza van abban, hogy az idők során egyes kulturális gyakorlatok sztenderdizálódtak. A népirtás, a rabszolgaság, a kínzás, a nők és a gyermekek védtelenségével való visszaélés a modern világban egyre kevésbé elfogadható, ami megnyitotta az utat a kulturális etnocentrizmus igája alól kiszabaduló konstruktív társadalmi kapcsolatok fejlődése előtt.

Társadalmi igazságosság

Feltéve, hogy a kapcsolatban álló felek egyetértenek az értékekben, a köztük lévő kapcsolat jellegét az fogja meghatározni, hogy általában véve igazságosnak vagy igazságtalannak tartják a kapcsolatot. A konstruktív társadalmi kapcsolatok résztvevőikben jellemzően képesek azt az érzést kiváltani, hogy a jutalmakként és büntetéseként felfogott előnyök és hátrányok elosztása köztük igazságos.

Morton Deutsch a társadalmi igazságosság érzésének három típusát különbözteti meg. Mindegyik típus hozzájárul a konstruktív társadalmi folyamatok fennmaradásához. Az osztó igazságosság az elosztás eredményeképpen keletkező igazságosság-érzésre vonatkozik. Az értékek azonban alapvető hatást gyakorolnak a végkimenetel értékének meghatározására. A *méltányosság* (equity) elv alapján a résztvevők hozzájárulásai arányában részesülhetnek az előnyökben. Az *egyenlőség* (equality) elv az egyenlő elosztást teszi lehetővé. A *szükséglet* alapján történő elosztás úgy történik, hogy az elosztásra kerülő javakból a kisebb szükséglet szenvedőkhöz képest többet kapnak a nagyobb szükséglet szenvedők.

Az igazságos elosztás egyes elvei gyakran összeütközésbe kerülnek, ami a konstruktív kapcsolatok fenntartása szempontjából nehézséget jelent. A tisztességes előny tapasztalatát az is meghatározza, hogy a személy összehasonlítja a maga helyzetét más személyek hasonló körülmények között létrejött helyzetével. Relatív depriváció a következmény, amikor az összehasonlítás eredményeként a személy egyensúlytalanságot érez a maga hátrányára.

A tisztességes következmények fontosak, de az empirikus kutatás azt mutatja, hogy a tisztességes szabályok még fontosabbak az igazságosság-érzés megállapításakor. Konstruktív társadalmi kapcsolatok nem képzelhetők el elfogulatlan döntést és a döntés méltányos végrehajtását garantáló szabályok nélkül. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy az emberek akkor kötődnek igazán a tekintélyekhez, szervezetekhez és szociálpolitikákhoz, ha azt látják, hogy az általuk követett eljárások tisztességesek.

A konstruktív társadalmi kapcsolatok csökkentik a társadalmi igazságtalanság-érzet keletkezésének valószínűségét. Konstruktív társadalmi kapcsolatokban a testi erőszak, a hátrányos megkülönböztetés, a szimbolikus és anyagi javakhoz való igazságtalanul egyenlőtlen hozzáférés sértettjeinek van lehetőségük arra, hogy a társa-

dalmi igazságosság helyreállítására szakosodott formális vagy informális intézményekhez folyamodva elérjék a megsértett társadalmi igazságosság helyreállítását.

Együttműködés

Az egyének és az a csoportok közötti együttműködés stratégiái rendkívül megkönnyítik a konstruktív társadalmi kapcsolatokban részes folyamatok létrejöttét és működését. A konstruktív társadalmi kapcsolatok létrehozására vonatkozó előfeltevések a kölcsönös elvét hangsúlyozzák, ami a kényszerítés és megtévesztés kerülését jelenti. Ezek a taktikák, mint azt a következő előadásban látni fogjuk, testi és lelki erőszak alkalmazását írják el, ami rosszindulatú társadalmi folyamatokat szabadít el.

Az együttműködő kapcsolatok során sorozatosan létrejövő hatások az érdekelt felek között tartós konstruktív viszonyt vetik meg az ágyat. Morton Deutsch a konstruktív társadalmi kapcsolatok kialakulását megkönnyítő együttműködés hat jellemzőjét adja meg. (Deutsch, 2000, 25.)

1. Hatékony kommunikáció, mely a fölösleges kitérőket elkerülve megkönnyíti a társadalmi cselekvést.

2. Barátságosság, segítőkészség és kevesebb akadékoskodás, ami megteremti a kölcsönös elégedettség társadalmi légkörét.

3. Az erőfeszítések koordinációja, a munka megosztása, a feladat teljesítésére irányuló figyelem, a vita rendezettsége és magas fokú eredményesség.

4. Mások elgondolásaival való egyetértés érzése, a nézetek és értékek alapvető egyszerűségének megérzése, a saját elgondolásokba vetett magabiztos hit és hit abban, hogy mások is hisznek az elgondolásban-

5. A másik erejének növelése. Hasonlóképpen, a másik is arra számít, hogy ereje nőni fog.

6. Az egymással ütköző értékek meghatározása és annak az érdeknek a felismerése, hogy a probléma közös, melyet csak együttműködéssel lehet megoldani.

Bizalom

A bizalom a felek közötti interakciók stabilitását biztosítva kulcsszerepet játszik a konstruktív társadalmi kapcsolatokban. Bizalom hiányában a felek nem lennének hajlandók kapcsolatba lépni és kapcsolatokat fejleszteni egymással. A bizalom önmagát teljesítő jóslatként működik. Hit, mely azáltal lesz valóság, hogy másokat is hitre sarkall. A konstruktív társadalmi kapcsolatok bonyolítása a felektől azt követeli, hogy bízzanak meg egymásban, s őrizzék is meg az egymásba vetett bizalmat. A konstruktív társadalmi kapcsolatok kritikus szakaszba jutnak, ha megtörik a bizalom a kapcsolatban álló felek között.

Háború és béke

A konstruktív-destruktív skála mentén a társadalmi kapcsolatok lehetnek kölcsönös előnyöket termő, együttműködésen alapuló kapcsolatok a skála konstruktív végpontján. A skála közepén találjuk azokat a kapcsolatokat, amelyek versenyelvűek, de a verseny szabályoknak van alávetve. A skála destruktív végpontján vannak a szabályozatlan, igazságtalan és kíméletlen kapcsolatok, melyek neve harc. A destruktív folyamatok a konfliktusokat megoldhatatlanná teszik, és a csoportok tagjaiban kialakulhat

az a nézet, hogy a másik a Gonosz megtestesítője. A destruktív társadalmi kapcsolatokban egymással szemben álló felek kölcsönösen azt az álláspontot vallják, miszerint ébernek kell lenniük, és szüntelenül készen kell állniuk arra, hogy megvédjék magukat a másik saját jólétük ellen irányuló fenyegetéseivel szemben. A konfliktusban a támadás és a védekezés lesz a két fő stratégia, melyekkel az egymással szemben álló felek élnek. Clausewitz szerint az ilyen destruktív folyamatok nemcsak háborúban, hanem békében is előfordulnak. Clausewitz szerint a háború olyan társadalmi viszony, melyben az egyik (vagy mindkét) fél célja, hogy alávesse akaratának a másik felet. A bekövetkező destruktív folyamat frusztrációval járó anyagi és szimbolikus veszteségekhez, ami a vesztest arra indítja, hogy visszacsapjon. Clausewitz elbűvölőnek nevezi az őseredeti erőszak, a gyűlölet és az ellenségeskedés hármasságát, melyek nélkül nincs harc.

A harc izgalmakban bővelkedik. Clausewitz azt mondja, hogy a harc a véletlen és a valószínűségek játéka, mely tág teret ad a kreatív erőknél arra, hogy játszzanak. A háborúk mindig is példa volt arra, hogy az emberek megélik a győzelem és a vereség, az élet és a halál, a megszerzett és az elveszített hatalom, az uralkodás és az alávetettség, a hősiesség és a gyávaság drámáit. A háború kihívás, amikor is a bizonyosságokat bizonytalanságok rejtik el az ész elől és a megismerésre köd borul, mely megakadályozza a parancsnokokat, hogy megtudják, valójában mi is történik.

Ironikus módon, a harc folyamatai békés időkben sem ritkán fordulnak elő. Amikor Clausewitz azt mondja, hogy a „háború a politika folytatása más eszközökkel”, akkor azt is feltételezi, hogy a béke sem más, mint a háború folytatása más eszközökkel. A verseny során kitör a destruktivitás.

A verseny pozitív funkciói

A megfelelően szabályozott verseny fontos előnyöket teremhet. Amikor a teljesítmény mérésére nem állnak rendelkezésre objektív mérő eszközök, akkor a versenyben elért eredmény kiváló mutatója lehet a teljesítménynek. Verseny nélkül nem lehetne kiválasztani azokat, akik sikeresen teljesítenek. Nietzsche szerint a verseny az egyedüli ellenszere annak, hogy egyetlen aktor hatalma monopolizálja a helyzetet. Nietzsche úgy látja, hogy egy zseni ellen nincs más védelem, mint egy másik zseni. A német filozófus szemében a verseny az egyéni teljesítmény fokozásának semmivel nem fokozható eszköze, miáltal az egész közösség jóléte emelkedik. Mint Nietzsche írja:

„Minden tehetségnek küzdve kell kibontakoznia, így parancsolja ezt a hellén népi pedagógia: míg az újabb nevelők azonban semmitől sem riadnak meg jobban, mint attól, hogy az úgynevezett becsvágy elszabadul. Úgy félnek az önzéstől mint »magától a gonosztól« – kivéve a jezsuitákat, akik, éppúgy, mint az ókoriak, hitet tesznek mellette, és bizonyára ezért lehetnek korunk leghatásosabb nevelői. Úgy tűnik, hisznek abban, hogy az önzés, azaz csakis az egyedi lehet a legerősebb hatóerő, a »jó« vagy »rossz« jelleget pedig elsősorban azok a célok adják, amelyekre törekszik. De az ókoriak számára az agonális nevelés célja az egész, vagyis az állam jóléte volt. Minden athéninak a versengésben például annyira kellett kibontakoztatnia önmagát, amennyire ezzel Athénnek leginkább használt, és a legkevesebb kárt okozta. Nem létezett mértéktelen és mérhetetlen becsvágy, mint amilyen legtöbb esetben a modern nagyravágás: ha versenyt futott, gerelyhajításban vagy dalnokként versenyzett, szülővárosa javára gondolt, annak dicsőségét akarta gyarapítani az ifjú, városa isteneinek szen-

telte a koszorúkat, amiket a verseny bírái megbecsüléssel a fejére helyeztek. Gyermekkorától fogva ott égett a kívánság minden görögben, hogy saját városa boldogulásához a poliszok harcában eszköz legyen: ez lobbantotta lángra önzését, ez tartotta féken és helyes mederben. Ezért voltak az ókor emberei szabaddabbak, mert céljaik közelebbiek és kézzelfoghatóbbak voltak. A modern embernek ugyanakkor mindenütt a végtelen állja útját, mint a gyors lábú Akhilleusz az eleai Zenon hasonlatában: a végtelenség gátolja, még a teknősbékát sem éri utol.” (Nietzsche, 1988, 45–46.)

A modern empirikus szociálpszichológia kísérleti eredményekkel bizonyítja, hogy a verseny növeli a teljesítményre való motiváció szintjét (Triplet, 1898).

A destruktív társadalmi kapcsolatok hatásai

A konfliktussá eszkalálódott verseny a egymással szemben álló, a másik rovására előnyt kereső felek kommunikációjának hatékonyságát lerontva tartóssá válik, ami ködfüggönny von a felek köze. Hamis ígéret, félrevezetést célzó stratégiák és nyers félretájékoztatás eredményeként a felek eljutnak egy pontra, ahonnan már nincs visszatevés. A felekben megéri a felismerés, hogy több nem bízhatnak meg egymásban.

A destruktív társadalmi kapcsolatokban egymással szemben álló feleknek kölcsönösen nem érdekük, hogy a másikat pozitív színben lássák, s emiatt negatív képet alkotnak egymásról, aminek kiindulópontja a másik szándékainak gyanakvó megítélése. A kommunikáció maximája az „Igaz van vagy nincs, az én pártom” kijelentés lesz. A destruktív konfliktusban álló felek azon lesznek, hogy saját hatalmukat növeljék, és a másik hatalmát gyengítsék, egészen a végig. A felek számára a másik erejének bármilyen mértékű csökkenése lesz kívánatos. A destruktív konfliktus egyik kimenete, hogy az egyik fél nyer, a másik fél pedig veszít, de az sem kizárt, hogy mindkét fél veszít.

A harc destruktivitása a feleknek abból a meggyőződésből fakad, hogy a konfliktusnak nincs más megoldása, csak az, hogy az egyik ráerőlteti a másikra akarátát, ami kényszerítés nélkül nem megy. A fenyegetés lesz a pszichológiai taktika, és az erőszak a testi, fizikai kényszer taktikája. Mihelyt a konfliktus áterjed a szimbolikus dimenzióra, nem korlátozható egy-egy adott kérdésre. Az eszkaláció megnöveli a motivációs téteket és a kompromisszum ezáltal kevésbé lesz kívánatos mint a teljes, katasztrófális verség.

Az ellenségeskedés azáltal is tágítja a felek közötti távolságot, hogy beszűkíti az egymásról szerzett tudás körét. A konfliktusban álló feleknek nincs lehetőségük arra, hogy megértsék a félreértés és a téves ítéletalkotás konfliktusban játszott szerepét. Az ellenségeskedés által elszabadított rosszindulatú folyamatokat felerősítik az önmagukat beteljesítő jóslatok. Mint Morton Deutsch írja: „...az egyik féle ellenségeskedésbe kezd, mivel tévesen azt feltételezi, hogy a másik hasonlóra ártó cselekvésre készül vele szemben. A hamis feltevés igaz lesz, amint a harc potenciális résztvevője ellenséges viselkedést tanúsít, amit a másik ellenséges viselkedéssel viszonz.” (Deutsch, 2000, 26.)

A destruktív társadalmi kapcsolatok időtartama több nemzedék életére is kiterjedhet. Az egy nemzedék tagjaival szemben elkövetett pszichológiai és fizikai erőszak bosszút válthat ki, melyet a következő nemzedékek teljesítenek ki. Nincs lelkiismeret furdalás azokban az emberekben, akik úgy érzik, hogy az elődeik ellen elkövetett

erőszak miatt joguk van az utódok ellen elkövetett bosszúra. Böszörményi-Nagy Iván, Amerikába emigrált magyar pszichológus megfigyelése szerint, amikor az embereket fanatikus hitük, előítéleteik hajt harcra, akkor azért harcolnak, mert azt hiszik, igaz ügyet szolgálnak. Miközben kárt okoznak, rombolnak, pusztítanak, gyilkolnak, nőket megerőszakolnak, a múltban elkövetett igazságtalanságok megtorlóiként látják magukat.

Krízis

A krízis a destruktív társadalmi kapcsolatok zéró pontja, amikor is az események teljesen ellenőrizhetetlenné válnak, bármi, bárkivel, bármikor előfordulhat az adott helyen, adott időben. A krízis bizonytalanságot teremt, melyben a rend fenntartása lehetetlenné válik. A további károk megelőzése érdekében azonnali döntéseket kell hozni. A krízis okait azonban kognitív köd fedi, ami lehetetlenné teszi a racionális, megfelelő információkra alapozott, időben meghozott döntéseket. A krízis mindig elkerülhetetlen, ha a régi rend már nem tartható fenn és az új rend még nem alakult ki. A krízis bekövetkezése az embereket rendszerint meglepetésként éri, mivel nem tudják, hogy a rend és a káosz között kölcsönös kapcsolat van. Anaximadrosz alapvetően fontos állítása szerint az emberi lét közeget az *ἄπειρον* (apeiron), ami határtalan, végtelen és meghatározhatatlan, éppen úgy, mint a krízis. A krízist a káosz elmélet segítségével határozhatjuk meg.

Következésképpen, a krízis az *ἄπειρον* üzenete, ami az embereket változtatásra készíti, hiszen káoszban nem tudnak élni. A természet erői gyakran hoznak létre kaotikus állapotokat. Ilyenek a vulkánikus kitörések, hurrikánok, cunamik, földrengések.

A társadalmi krízisek sokfélék lehetnek, attól függően, hogy a társadalmi rend melyik aspektusát érintik. A legsúlyosabb krízisek egyszerre érintik a gazdaságot, a társadalmi rendet, a kultúrát és az társadalom lélektani állapotát. A forradalmak, a polgárháborúk, a háborús vereségek, a népiirtások a krízisbe torkolló destruktív társadalmi viszonyok legszélsőségesebb megnyilvánulásai.

A kríziseket nem lehet pontosan előre látni, de ha kitörték, kezelni lehet őket. Minden társadalmi krízis esetében a fő feladat a destruktív társadalmi kapcsolatok irányának megfordítása pozitív irányba. A beavatkozás első lépése a kármentés, ami a destruktív társadalmi kapcsolatok által okozott veszteségek megállítását jelenti. A kríziskezelés további lépésről más fejezetekben lesz szó.

Köszönetnyilvánítás

Jelen munka az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával készült, a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0038 projekt keretében.

Felhasznált irodalom

- Böszörményi-Nagy I. 1993. From Here to Eternity. *Psychology Today*. March.1.
 Bozeman, A.B. 1975. Civilization Under Stress. *Virginia Quarterly Review* 51. Winter. p.1. (Idézi Huntington, 1998. p.41)
 Clausewitz K. 1961. *A háborúról*. Budapest: Zrínyi. Ford: Réczey Ferenc

- Deutsch, M. 2000. Cooperation and competion. In Deutsch, M., Coleman, P.T. (eds.) *Handbook of Conflict Resolution*. San Francisco: Josse-Bass Publication. 21–40.
- Deutsch, M. 2000. Justice and Conflict. In Deutsch, M., Coleman, P.T. (eds) *The Handbook of Conflict Resolution. Theory and Practice*. San Francisco: Jossey – Bass Publishers. 41–64.
- Douglas Kiel, N.Euel, Elliott, W. (eds.) (1997). *Chaos Theory in the Social Sciences*. Perseus Publishing.
- Fokasz N. 1999. *Káosz és fraktálok. Bevezetés a kaotikus dinamikus rendszerek matematikájába – szociológusoknak*. Budapest: Új Mandátum.
- Fukuyama, F. 1997. *Bizalom: A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Budapest: Európa. Fordította: Somogyi Pál László.
- Huntington, S. P. 1998. *A civilizációk összeesése és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa. Fordította: Pusztai Dóra, Gátsity Mila és Gecsényi Györgyi.
- Kirk, G.S., Raven, J.E., Schofield, M. 2002. *A preszókratikus filozófusok*. Budapest: Atlantisz. 157–217. Ford. Cziszter Kálmán és Steiger Kornél.
- Nietzsche, F. 2000. A homéroszi versengés. Fordította: Molnár Anna, In: *Ifjúkori görög tárgyú írások*. Budapest, Európa.
- Triplett, N. 1898. Mozgást előidéző tényezők az iram megszabásában és a versenyben. In Csepeli, Gy. (szerk.) 1991. *A kísérleti társadalomlélektan főárama*. Budapest: Gondolat. 36–51.o. Gergely Gábor fordítása.